

İstorizmlərin dil sistemində yeri

Məhbubə Tofiq qızı Umudova

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: mehbube.umudova@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. Ç.M. Qaraşarlı,
filol.ü.f.d., dos. K.A. Cəfərova

Açar sözlər: istorizmlərin, üslubi, emosional, alınma sözlər, immiqrantlar

Ключевые слова: историзм, стилистический, эмоциональный, заимствования, иммигранты

Key words: historical words, stylistic, emotional, borrowings, immigrants

Dil ilə onu danışan xalqın tarixi realilərinin ayrılmaz vəhdətdə öyrənilməsi dilçilik elmində dil ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində mühüm yer tutur. Xalqın tarixi gerçəkliyi onun dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən mənbələrdən biridir. Hər bir dilin formalaşmasında dilin arxa planını təşkil edən faktorlardan biri tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlərin adları, tarixən mövcud olmuş ictimai, siyasi, mədəni obyektlərdir. Hər bir ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında baş verən hadisələrin çoxu, tarixi şəxsiyyət, dövlət xadimlərinin adları əldə etdikləri tarixi koloritlə bağlı olaraq dilin leksikasında xüsusi yer tutmuş və əks etdirdikləri milli çalarlıq nəticəsində istorizmlərə çevrilmişdir. İstorizmlər yalnız ayrı-ayrı hadisə və tarixi şəxslərin adlarını deyil, çox geniş bir leksik təbəqəni – tarixi çalarlıqlı bayram və hərəkatların, mərasimlərin, tarixi peşə və məşğuliyyətlərin, bir sözlə tarixin müxtəlif dövrləri ilə bağlı olan bir çox obyekt və hadisələrin adlarını əhatə edir.

Müxtəlif dövrlərdə yaranmış onomastik vahidlərin, onların tərkib hissəsi olan toponim və antroponimlərin də semantikasında tarixiliklə bağlı kolorit vardır. Məsələn, Amerika toponimlərinin bir çoxu ölkənin məskunlaşmasında və tədqiqində böyük rol oynamış coğrafiyaşünasların, səyahətçilərin, məşhur hökumət təmsilçilərinin adları önəmli mənbə olmuşdur: Washington, Columbia, Prince Albert və b.

İstorizmlərin araşdırılmasında daha bir önəmli aspekt onların üslubi, emosional funksiyaları ilə bağlıdır. Üslubi-emosional çalarlıqların meydana çıxmasında xalqın etnik tarixi, tarixi hadisələrin obyektiv xüsusiyyətləri, şəxs adlarının ayrı-ayrı ictimai, mədəni, psixoloji assosiasiyalarla bağlılığı rol oynayır.

İngilis dilinin müxtəlif variantlarının yaranmasında və zənginləşməsində iştirak etmiş çoxsaylı amillər arasında istorizmlər də önəmli yer tutmuşdur. Məsələn, Amerika variantının yarandığı dövr əslində Amerika cəmiyyətinin, ABŞ dövlətinin yarandığı dövrüdür, buna görə də həmin proseslər bir-birindən təcrid olunmadan araşdırılmalıdır. Məhz bu dövrdə Amerika ingiliscəsində meydana çıxmış yeni söz və ifadələrdə o dövrün tarixi hadisələrinin, həyat tərzini və mədəniyyətinin əks olunduğunu aşkar etmək olur.

Amerikanın məskunlaşmasından sonra onun iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni həyatı inkişaf etməkdə idi. Bu amillər Amerikada işlənən ingilis dilinin inkişafında rol oynamaya bilməzdi. Amerikada həyat da, ətraf aləm də, bitki və heyvanlar aləmi də, yerli hinduların təsiri də burada danışılan ingilis dilinin tarixi leksikasının inkişaf etməsinə təsir göstərmişdir.

İngilis ədəbi dilindən uzaq düşən, Şimali Amerikada tamamilə yeni mühitdə yaşayan kolo-

nistlər, yeni anlayışlara uyğun yeni sözlər və ifadələr kəşf etməli olmuşlar. Onların əhatə olunduğu əşyalar da, münasibətlər də İngiltərədəkindən fərqli idi (2, 146).

İngilis dilinin Amerika variantının fərqlənməsində, onun özünəməxsus leksikasının formalaşmasında məhz həyat tərzilə bağlı leksik təbəqənin rolu böyük olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında da bu sahəyə xüsusi əhəmiyyət verilir. Məhz bu qrupa aid olan Amerika sözləri ingilis dilinin başqa variantlarına da alınır, çünki onların ifadə etdiyi əşya və məfhumlar Britaniya və başqa ingilisdilli ölkələr üçün səciyyəvi deyildir.

İngilis dilinin digər variantları kimi, Amerika ingiliscəsinin də üslubi-emosional leksikasının inkişafında historizmlərin böyük rolu olmuşdur. Bu özünü əslində tarixi hadisələrlə zəngin olan Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilində göstərir. Amerika variantının ingilis dilinin başqa variantlarından fərqlənməsində historizmlərin rolu böyük olmuşdur.

Amerika variantına daxil olmuş alınma sözlərin bir çoxu tarixi səciyyəvidir. Belə sözlər arasında ölkənin yerli xalq olmuş hinduların dillərindən alınmış sözlər, Amerikanın koloniyalaşdığı dövrdə buraya gəlmiş immiqrantların dillərindən alınmış sözlər də vardır. Alınma sözlər ispan, italyan, alman, slavyan və başqa ölkələrdən gəlmiş immiqrantların dillərindən alınmışdır.

XVII-XVIII əsərlərdə Amerikada danışılan ingilis dilinə daxil olmuş tarixizmlərin əsas qrupu ingilis kolonistlərinin buradakı yeni həyat tərzilə bağlı idi. İngiltərədən köçmüş əhalinin məşğul olduğu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bir çox yeni sözlər meydana çıxırdı. Misal üçün, meşənin dərinliklərində bir qrup ailənin yaratdıqları uzaq yaşayış məskəni Amerika ingiliscəsində yeni sözlə – back-settlement sözü ilə ifadə olunurdu. Eyni zamanda ölkənin faunası və florası ingilis dilinin həmin sahələrə aid hindu sözləri ilə zənginləşməsinin mənbəyi idi. Misal üçün, hindu dillərindən alınmış caribou ölkənin faunasına xas olan maral növünü bildirmək üçün qəbul olunmuşdu (1, 99).

Ən mühüm leksik təbəqə isə qitənin yerli əhalisinin həyat və məişətini əks etdirən realiyalardır. Misal üçün, hindu mənşəli tomahawk (alqonkin. tomahaken) «balta» mənasında ingilis dilinə də daxil olmuşdur. Və yaxud hinduların dilindən Amerika ingiliscəsinə daxil olmuş mocassin (alqonkin. mokasin) hinduların geydiyi dəri ayaqqabını bildirirdi.

Amerikanın həyat tərzilə bağlı realilər yalnız Amerikanın həyatına xas olduğundan onun dildə meydana çıxan ifadə vasitələri də məhz ingilis dilinin Amerika variantı üçün səciyyəvidir və başqa variantlarda bu leksik təbəqə başa düşülmür. Bu təbəqənin tərcüməsi adətən xüsusi üsullar tələb edir.

XVII-XVIII əsərlərdə xeyli miqdarda tarixizmlər Amerikada ilk ingilis kolonistlərinin yeni həyat şəraitini əks etdirirdi. Hazırda həmin sözlər Şimali Amerikanın tarixi həyatının müxtəlif dövrlərini əks etdirir və müasir Amerika ingiliscəsində onların çoxu dildə artıq tarixizm kimi qəbul olunur.

Əksər ispan sözləri təsərrüfat fəaliyyətinə aiddir: agregado – fermada işləyən meksikalı mizdli işçi», batea «qızılın yuyulması üçün nov», cabestro «noxta», rinkon «yazlıq əkin sahəsi».

Digər qrupa dövlət və ictimai fəaliyyət bildirən alınma sözlər daxildir: alguazil «şerif», calaboose «türmə», emperasario «koloniya qubernatoru», padre «katolik ruhani» (3, 154).

Fransız dilindən alınmış xeyli söz XIX əsrə aiddir. XVII-XVIII əsərlərdə fransız dili Şimali Amerikada səyahətçilərin, ovçuların, xəz dəri alverçilərinin və missionerlərin dili kimi işlənirdi. Həmin qrupa təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan sözlər daxildir: bourgeois «işgüzar şərik», coureur de bois «ovçu», embarras «körpücük», pose «keçid», «bərə».

Digər qrupa Amerikanın həyat tərzini və mədəniyyətini bildirən sözlər daxildir: chowder

«balıq və tərəvəzlə bişirilən qatı yemək», *quantiers* «ayaqqabı növü» və b.

Niderland dilindən Amerika ingiliscəsinə daxil olmuş alınma sözlər mənaca beş əsas qrupa bölünür. Əsas qrupa daxil olan sözlər holland icmasının təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirir:

Erve (nid.*erve*) «kiçik torpaq sahəsi», *graght* (nid. *gracht*) «xəndək», *scow* («barja»), *segt* (nid.*zicht*) «oraq».

Digər qrup tarixi alınmalar Amerikanın etnoqrafik mədəniyyətini əks etdirir:

Bowery (nid.*bouwerij*) «ferma», «malikanə», *cansloper* (nid. *schausloper*) «kişi paltosu», *kirmess* (nid.*kermis*) «xeyriyyə bazarı», *stoop* (nid. *stoep*) «pilləkənli artırma», «şüşəbənd».

Alman immiqrantlarının dilindən daxil olmuş sözlərin əksəriyyəti yemək və içməklə bağlıdır:

Hamburger (alman. *Hamburg*). Bu söz içərisində bifşteks olan *buterbrod* mənasını ifadə edir. *Hamburger* Amerika ingiliscəsinə XIX əsrin ikinci yarısında daxil olmuşdur.

Kaffeeklatsch (alm. *Kaffeeklatsch*). Amerika ingiliscəsində bu söz «bayram söz-söhbəti», «laqırtı» mənasında işlənir. XX əsrdə Almaniya dilindən alınmışdır və hazırda da işləkdir (4, 86).

Pretzel – qızardılmış və duzlanmış peçenye;

Frankfurter schnitzel – şnitse növü;

Wienewurst, qısa forması *wiener* və yaxud *wienie*, mövsümü *sosiska* və s.

Amerika ingiliscəsində işlənən irland mənşəli *shebang* («müvəqqəti sığınacaq») irland dilindəki *shebeen* («qeyri-qanuni içki barı») sözündəndir. Həmin söz qayel dilindəki *seibe* («a mug») sözündən törəmişdir. Başqa bir – irland sözü *shanty* («daxma») irland dilindəki *sean-tigh* («shan tee» kimi tələffüz edilir) «köhnə, qədim ev» mənasındadır.

Shanty sözü əsasında hətta başqa leksemlər də meydana çıxmışdır. 1882-ci ildə *shantytown* ifadəsi meydana çıxmışdı ki, bu da şəhərlərin ətrafında yoxsul təbəqə tərəfindən tikilmiş xırda evləri, daxmaları ifadə etmişdir. Bu adın meydana çıxması irland mənşəli immiqrantların Amerikaya gəldikdə əksər hallarda belə məskənlərdə, yəni şəhərin kənarlarındakı gecəqondularda yaşamağı ilə əlaqədardır. Bostonda *shanty* İrish ifadəsi 1948-ci ildə Bostona köçmüş yoxsul irland immiqrantlarını ifadə edirdi.

İrlandiyadan gəlmiş immiqrantlar, bir qayda olaraq fəhlə, qulluqçu işləyir və yaxud da əsgərlikdə xidmət edirdilər. O zaman xalq dilində işlənməyə başlayan *biddy* («a servant girl») ifadəsi irland mənşəli *Bridget* qadın adının ixtisar edilməsi yolu ilə düzəlmişdi.

Zənci dilindən alınmış sözlərdən biri *barb* («at») sözüdür. Bu söz ingilis dilinə təsadüfən daxil olmamışdır. At zəncilərin əməyində vacib bir yer tuturdu, ona görə də bu heyvanın adı da onların ən çox işlətdiyi bir söz kimi ingilis dilində özünə yer etmişdi.

Afrikalıların adət-ənənələrini əks etdirən geyimlərin adları da ingilis dilinə daxil olurdu. Məhz Afrika mənşəli olan zəncilərin baş geyimi kimi işlətdikləri *fes* zənci dilində *fez* adlandıqı üçün ingilis dilinə də tərcümə olunmadan daxil olmuşdu. Çünki gəlmə avropalılar özləri belə geyimdən istifadə etmirdilər, ona görə də onun ingilis dilinə tərcümə edilməsi də mümkün deyildi (3, 188).

Bir sıra tarixi alınmaların etimologiyasına nəzər salaq. *Santa Claus* sözünün mənası asanlıqla təyin olunur. «Şaxta baba» mənalı *Santa Claus* Niderland dilindəki *sinterklaas* sözündəndir. *Kla(a)s* niderlandca *Nicholaas* adının qısa formasıdır. Beləliklə *Santa Claus* *Santa Nikolaas* adıdır.

Yankee sözünün mənşəyi isə mübahisəlidir. Ehtimala görə, *Yankee* Niderland dilindəki *Yan Kees* (*John cheese*) sözündəndir. 1650-ci illərdən işlənməyə başlamış bu ifadə hollandlara istinadən saymazyanə müraciət forması kimi işlənirdi (2, 148).

Amerika Birləşmiş Ştatlarının bir sıra tarixi şəxslərinin adları dildə yeni sözlərin, o cümlədən də məcazi mənə daşıyan ifadələrin meydana çıxmasında rol oynamışdır:

Bogus («saxta»). Amerikada nəşr olunan «Boston Courier» qəzeti 1857-ci ildə həmin sözün mənşəyini aşağıdakı kimi aydınlaşdırmağa cəhd etmişdir: Bogus sözü Borghese adlı şəxs ilə bağlıdır. Həmin şəxs 20 il əvvəl Amerikanın Great West adlanan regionunu saxta bank kağızları ilə təmin edən böyük bir biznes əlaqəsinə girmiş və bu saxtakarlığa görə ad çıxarmışdır. Regionun əhalisi Borghese şəxs adını Bogus-a çevirmiş və onun banka sırıdığı çeklər «bogus valyutası» kimi məcazi mənə əldə etmişdir (19, 16).

According to gunter Amerika ingiliscəsində «doğrudur», «bütün qaydalara əsasən dəqiqdir» ifadələri emosional, üslubi ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu ifadə cəbr elminin inkişafında xidməti olmuş, ölçmək üçün zəncir və tərəzi icad etmiş Edmund Qunterin adı ilə bağlıdır (19, 90).

«Uncle Sam». Amerika hökumətini ifadə edən bu adın tarixi Hundson River üzərindəki Elbert Andersonun ticarət məntəqəsinə gedib çıxır. Həmin müəssisənin rəhbərləri Ebenezer Uilson və onun dayısı Samuel Vilson idilər.

Amerika ingiliscəsində tarixizmlərin mühüm bir mənbəyini Amerika millətinin formalaşmasında iştirak etmiş, Avropanın bir çox ölkələrindən gələn immiqrantların mədəniyyətlərinin qovuşması təşkil edir. Hər bir etnik qrupun ümumi Amerika mədəniyyətinə daxil etdiyi ünsürlər müəyyən tarixi dövrlə bağlı idi və müəyyən tarixi hadisələrlə assosiasiya nəticəsində həmin ünsürlər tarixilik əldə etmişlər.

Amerika cəmiyyətinin etnik mədəni rəngarəngliyi ingilis dilinin Amerika variantında tarixizmlərin müxtəlif semantik qruplara bölünməsinə şərtləndirir: 1. Hadisə və faktlarla bağlı tarixizmlər; 2. Həyat tərzilə bağlı tarixizmlər; 3. Mifoloji tarixizmlər; 4. Onomastik tarixizmlər.

— Hadisə və faktlarla bağlı tarixizmlər:

Advanced female. Amerikada qadın hüquqları uğrunda mübarizə dövrünə aid olan bu termin hazırda kinayəli mənə daşıyır. Buna səbəb qadın hüquqları uğrunda mübarizədən müəyyən siyasi karyera məqsədi ilə istifadə olunması cəhdləri olmuşdur;

Bulldozer «buldozer».

Amerikada torpağın səviyyəsini düzəltmək, yerdəki lazımsız əşyaları yığışdırmaq məqsədi ilə işlədilən maşın bu adı daşıyır. Bu sözü aeroportlarda torpağın səviyyəsini qaydaya salmaq funksiyasını daşıyan və sürətlə işləyən buldozeri Britaniyaya Amerikadan gətirmişlər. Amerika ingiliscəsinə aid lüğətlərdə həmin söz zorla məcbur etmək (*to bull doze, to coerce by violence*) və «dağıdıcı maşın» mənasında işlənir.

— Amerikanın həyat tərzini əks etdirən tarixizmlər:

Hamburger tarixən Şimali Amerikanın həyat tərzilə bağlı olub, ölkənin məskunlaşması dövründə alman immiqrantlarının kulinariya təcrübəsindən qaynaqlanır. Belə ki, bu yemək Almaniyanın Hamburq şəhərindən gələnlərin hazırladıqları ərzaq menyusuna daxil idi. Amerikalılar bu sözü süni surətdə *ham* («vetçina») və *burger* hissələrinə ayıraraq ikinci qəlyanaltını bildirən başqa ərzaq adlarının da formalaşmasında istifadə etmişlər: *beefburger, cheesburger* və s.

Bu qənaətə gəlmək olur ki, Şimali Amerikanın məskunlaşdığı dövrdə ingilis dilinin Amerika variantının inkişafında yeni həyat tərzilə və tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq xeyli sayda tarixizmlər meydana çıxmışdır. Bu leksik təbəqə ölkənin mədəniyyətindən tutmuş siyasi həyatınadək bir çox sahələrə aiddir. Hansı sahəyə aid olmalarından asılı olmayaraq bu tarixizmlər ABŞ dil realilərinin önəmli bir hissəsini təşkil edir və onların bir çoxunun dildə üslubi-emosional funksiyaya malik olması onların, o cümlədən də tarixizmlərin tədqiqinin böyük

təcrübi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Məqalənin aktuallığı. İstorizmlərin ingilis dilinin üslubi leksikasında önəmli yer tutduğunu və məqalənin də məhz bu mövzuya həsr olunduğunu nəzərə alaraq onu aktual hesab edə bilərik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı məqalədə orijinal dil faktlarından istifadə etmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ingilis dilinin leksikasının tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Graidie G. Historical changes and English word-formation. Chicago, 1962.
2. Mencken H. The American language. N.Y., 1945.
3. Serjeantson M. A History of Foreign words in English, London, 1937.
4. Webster's New World Dictionary of the American Language. Cleveland-New-York. v. 1-2., 1964.

M.T. Умудова

Место историзмов в системе языке

Резюме

Исторически окрещенные слова имеют важную роль в обогащении английской лексики. Такие слова связаны с новым образом жизни, именами знаменитых лиц и важных событий. Историзмы содействовали обогащению английского языка и появлению в нем слов и выражений исторического характера. Такие лексические единицы относятся к разным отраслям жизни и составляют значительную часть реалий в английском языке. Одновременно среди историзмов имеются стилистически окрещенные формы, которые демонстрируют важность изучения историзмов в области стилистики.

M.T. Umudova

Place of historical words in language system

Summary

Historically colored words played a great role in the enrichment of English vocabulary. They include words connected with new life style, the names of outstanding persons and important events gave rise to enrichment of the English lexicon with numerous historical words and expressions. Such lexical units refer to various branches of life and constitute a significant part of language realities. Simultaneously the historical lexical units also include stylistic-emotional color, which signifies the importance of historical words as stylistically colored devices.

Redaksiyaya daxil olub: 30.12.2019